

A „BÉCSI” MAGYAR NACIONALIZMUS A TÖRTÉNETÍRÁSBAN

Historiográfiai megjegyzések

A történésznek, aki majd egyszer az Osztrák—Magyar Monarchia — tehát nem Ausztria és nem Magyarország, hanem a Monarchia — utolsó évtizedeinek, a századforduló történetének monografikus megírására vállalkozik, valószínűleg el kell majd szakadnia egyszer-egyszer a történetíró hagyományos eszköztárának kellékeitől — aktákból nyert tényektől, statisztikai-demográfiai adatoktól —, s szinte szépírói feladatra kell majd vállalkoznia ahhoz, hogy érzékeltethesse a virágkorában álló osztrák—magyar államközösség politikai-társadalmi-kulturális élete hétköznapijainak hangulatát. Azt a hangulatot, amelyet a Monarchia német nyelvű fővárosa a legkülönbözőbb szláv és bevándorolt egyéb nemzetiségű kiskereskedők cégereivel, a Theater an der Wien vagy a Hofoper dalait a bemutatás után már másnap daloló trafikoslányokkal, vagy az utca emberének handlízó magatartásával árasztott. S egymás mellé, ha kell egymással szembe kell helyeznie a politikai életben a magyar huszáruhában megjelenő Ferenc Józsefet — mint magyar királyt —, az udvari intrikákat, a Budapesten magyarfalónak nevezett trónörököst, Ferenc Ferdinándot, a budapesti parlamentben hangoskodó, minden bajért a lajtántúliakat, az 1867. évi kiegyezést okoló függetlenségi párti ellenzéket — amelynek vezérei természetesen a legnagyobb alázattal illetődtek meg kormányra kerülésük idején azután a bécsi császári-királyi fogadáson. Ugyanakkor láttatnia kell majd a késői kollégának a Bécsben Lueger polgármesterségét követelő tömeg tüntetését, akivel — ahogy ezt a közösgyűis bécsi magyar tisztviselők látták — a kiegyezéssel államszövetség magyarelles támadóinak száma nőtt a császárváros politikai vezető köreiből. E képben egy kis sajátos színtartó fog valószínűleg jelenteni az a jobbára történészekből, levéltárosokból, bécsi közösgyűis tisztviselőkből, néhány művészből álló társaság, melynek tagjai hol rendszeresen, hol pedig alkalmakat keresve és találva jöttek össze *Thallóczy Lajos*nak, a Finanzarchiv igazgatójának, Bécs III. Traugasse 3. számú házbéli lakásán, részletesen tárgyalva a legfrissebb udvari intrikákat vagy a budapesti politikai, akadémiai pletykákat. Amikor e kép festésére kell majd vállalkozni, összeférni nem látszó rikító színekkel, alakokkal, mindig ügyelni kell majd arra — mint ahogy a Monarchia mai történetírásában is mindig ezzel vannak a legnagyobb nehézségek —, hogy az összetartó keret, bizonyos belső kompozíció megfelelően láttassék. Látszódnak majd azok a színek a képen, a történeti elbeszélés során azok a hivatalok, kulturális intézmények, szereplők, amelyek és akik az állandó belső ellentétek közepette is az állami együttélés történeti tényéből nőttek ki. S tegyük hozzá: melyekről oly gyakran feledkeznek meg történetírók, akik a Monarchia történetében eleve a felbomlás előzményeit keresik, s ezáltal elsősorban a belső — hol élénkebb, hol csendesebb — ellentétek feltárásához jutnak el.

Jórészt erre és bizonyos eszmetörténetileg sem érdektelen jelenségekre vezethető vissza az, hogy a magyar történetírás is az utóbbi évtizedekben a Monarchia két része között feszülő ellentétekre koncentrált. S ha azzal a törekvéssel, amely most már nemcsak magyar, hanem osztrák oldalról is igyekszik a közös államalakulat politikai történetét vizsgálat alá vonni, irodalmunk meg is haladja a korábbi álláspontokat, „a hagyományos” magyar álláspontot, mégiscsak megmaradunk a hagyományos pólusok között, s a közös állam életét egybetartó intézmények — a hadügy, a külügy, a pénzügy —, illetve a Monarchiának mint államnak közösen vitt ügyei kívül maradnak a kutatás körén. Ennek okait hosszan tárgyalhatnánk: szerepet kapnak itt természetesen a kutatási nehézségek, a forrásbázis hallatlan szerteágazó volta és mindenekelőtt a történetírás „nemzeti feladatának” egyfajta értelmezése, amely minden történelmi jelenséget az egyik nemzet (legtöbbször természetesen a történetíró saját nemzetének) vélt vagy valós „szempontjából” vizsgál. Mindezt biztos kézzel megállapítani a mi korunk kultúrtörténelmét tárgyaló majdani történész feladata lesz.

Hogy miért kívánczik mégis mindennek felvetése ide? Egyrészt azért, mert ennek, a tradicionális politikatörténet-írást uraló beállítottság meghaladásának igénye rögvest felvetődik, amint a Monarchia kulturális életével, sőt ha éppen a Monarchia nemzetének kultúrtörténetével foglalkozunk. Ide kívánczik mindennek elmondása azért is, mert a korabeli kulturális élet — mint a történelemben mindig — kevésbé van beszorítva az államnemzeti keretekbe, mint a politikai élet, s talán azért is, mert a kultúrtörténet írásának hagyományai sokkal messzebbmenően egyetemes indíttatásúak, mint a politikatörténet-íráséi. De felvetődik a Monarchia története historiográfiájának kérdése bennünk itt azért is, mert a magyar történetírók bécsi köre éppen a Monarchia 1867-es konstrukciójában kialakult ún. közösiügyeknek köszönhetette létrejöttét, s ez a tény határozta meg írói, tudományos működésüket, műveik alapgondolatait.

„Közösiügyek” és történetiszemlélet

Mint ismeretes, annak következtében, hogy az 1867. évi kiegyezés a külügyet, pénzügyet és hadügyet közösnek nyilvánította, a minisztériumok tisztviselői karába szükségszerűen kerültek növekvő számban magyarok. Sőt, éppen a kiegyezést magyar szempontból továbbfejleszteni akaró álláspont egyik követelése az volt, hogy a kormányzat ezen ágaiban mind több magyar kapjon helyet. Az is ismeretes, hogy több magyar politikus karrierjét segítette ez a pénz- és külügy területén. A majd Bécsben dolgozó magyar történészek szinte mindegyike ennek a magyar törekvésnek — amelyet az öreg császár és király bizonyos mértékig támogatott — köszönhetette a császárvárosba kerülését; ez segítette — minden tudományos érdemével természetesen együttesen — *Károlyi Árpádot* az előrejutásban a Staatsarchiv ún. magyar aligazgatói, majd igazgatói széké felé, s így lesz igazgatóhelyettes *Győry Árpád* is. A közös levéltári állagok néha titokban végzett szétválasztási munkálataira jön több rövidebb kutatóútra, s lesz a bécsi kör állandó vendége *Takáts Sándor*, *Tagányi Károly*, néhány évre *Hodinka Antal*, *Török Pál*, majd hosszú évekre — az 1900-as évek elején — mint kezdő historikusok *Szekfü Gyula*, *Eckhardt Ferenc*, *Miskolczy Gyula*, *Gagyai Jenő*. A legjellemzőbb azonban

kétségtelen a századvég bécsi szellemi életében sajátos rangot magának kivívott magyar kör alapítójának és vezérének, Thallóczy Lajosnak Bécsbe kerülése és itteni tevékenysége.

Thallóczy Lajosra, a budapesti Országos Levéltár fiatal tisztviselőjére — aki kiválóan beszélt szerbül és kisebb tanulmányai jelentek meg a bosnyák történelem köréből — felfigyel *Kállay Benjámint*, a közös pénzügyminiszter, s mint ilyen, egyben Bosznia főkormányzója, s kinevezeti a minisztérium kötelékébe tartozó udvari kamarai levéltár igazgatójának. A kinevezés nyilvánvalóan összefüggött a levéltárügyben is lejátszódó közjogi harccal, amely az Országos Levéltár 1874. évi újjászervezése után magyar részről a Bécsben fekvő magyar vonatkozású levéltári anyagok Budapestre szállításáért folyt. A magyar követelés, mely — mai levéltártani szempontjaink szerint — a pertinencia helytelen archivisztikai elvének alapján állott, elsősorban a Hofkammer Archiv anyagainak megosztását követelte, mivel az újkori magyar történelemre itt volt található a legtöbb anyag. Ez abban az ismert közigazgatástörténeti tényben gyökerezett, hogy ha nem is „de jure”, de „de facto” az udvari kamara a Magyar Kamara felett állott, ugyanakkor 1782 és 1790 között a magyarországi kamarai igazgatás legfőbb szerve a Magyar Kancellária volt, amelynek iratanyagai szintén a Hofkammer Archivba kerültek, egy sor, egyébként nem az Udvari Kamara hivatali működéséből keletkezett, magyar vonatkozású levéltári anyaggal (pl. a XVI—XVIII. századi országgyűlésekre vonatkozó iratok, főbb, a kincstár által vásárolt magyarországi iratok) együtt. A vita a magyar belügyminisztérium — mint az Országos Levéltár főhatósága — és a közös Pénzügyminisztérium között folyt. Noha első szakaszában — az erdélyi iratok bizonyos részének visszaadásán kívül — visszautasították a magyar követeléseket, Kállay közös pénzügyminiszterré történt kinevezése után azonnal közölte, hogy a tárgyalásokat a magyarokkal folytatni kívánja. A következő évben, 1885-ben hozza fel a miniszter a viták központjában álló levéltár élére Thallóczy Lajost. E harcokból bennünket csak Thallóczy sajátos szerepe érdekel természetesen. Ha a budapesti levéltár igazgatási aktái között a levéltári szétválasztási munkákról szóló jelentéseket nézzük, vagy a bécsi Finanzarchiv iratai között Thallóczy működésének nyomait, ugyanakkor a delegációkban a levéltárügy sorsának alakulását, akkor láthatjuk, hogy Thallóczy részben megfelelt a budapesti elvárásoknak; az ő támogatásával végzik a már említett magyar levéltárosok, szinte inkognitóban, mint egyszerű kutatók, titokban a Hofkammer Archiv fondjainak átnézését, magyar szempontú lajstromozását, s rejtik külön palliumba és az igazgatói szoba szekrényeibe a kiválogatott aktákat. Ugyanakkor azonban el is tért Thallóczy felfogása e kérdésben a budapesti függetlenségi opposíció álláspontjától, amelyik azt követelte: szállítsanak minden magyar vonatkozású levéltári anyagot Magyarországra. Thallóczy a magyarországi kormányzervek által kitermelt iratanyagot kívül nem Budapestre, hanem a létrehozandó új osztrák — magyar közös levéltárba kívánta az anyagot elhelyezni. Már ebben a kérdésben is megmutatkozott egész működésének e kettség — amely a magyar bécsi történészek körének szinte egészére jellemző volt —: törekvés a 67-es K.u.K. *Monarchia konstrukciójának és a magyar nemzeti szempontoknak összhangba hozására*. Minél több évet töltött el Bécsben, annál erősebbé válik naplófeljegyzéseiben, történeti munkáiban és politikai működésében is a makacs meggyőződés: a magyar nemzet és az örökös tartományok érdekei közösek, s e közösség megtestesítője a közös ural-

köd. A Monarchia két része közötti állandó közjogi csetepatékkal először csak a közösügyes tisztviselő álláspontjáról került szembe. Mint ilyen, ugyanúgy nem vehetett részt a hivatalos magyar politikai életben, mint osztrák származású kollégái az osztrákban. Ő, mint ezt többször papírra veti: az uralkodó szolgálatában áll. Thallóczynál ezt — az egyébként minden Bécsben dolgozó magyar levéltáros-történész munkáján kimutatható — felfogással szilárduló magatartást rendkívül erősítette gyakorlati politikai tevékenysége.

Thallóczy, mint már említettük, a Balkánra vonatkozó ismeretei révén került a pénzügyminisztérium kötelékébe. Méghozzá azokban az években, amikor Bosznia-Hercegovinát a Monarchiához csatolták, s mint ismeretes, mint osztrák—magyar „közös szerzeményt” a közös pénzügyminisztérium igazgatása alá. Thallóczy hamarosan jobbkezévé vált a boszniai ügyeket oly szívesen intéző pénzügyminiszternek, Kállay Benjáminnak. Nincs itt terünk azoknak az adatoknak ismertetésére, amelyeket a Thallóczy-hagyaték tartalmaz Kállay és Thallóczy boszniai működésére vonatkozóan, s melyek tanúskodnak arról, hogy Kállay mennyire — gazdasági, politikai, sőt történelmi — szakértője is volt Boszniának és általánosabban a Balkánnak, hogy figyelem az eke és a modern földművelés módszereinek elterjesztésétől, a bosnyákok nemzeti érzékenysége megőrzésének mikéntjéig, a Monarchia-barát vezető réteg kialakításáig milyen sok apróságra is kiterjedt. Csak arra az egyetlen mozzanatra szeretnénk utalni, hogy részükre — mind Kállay, mind Thallóczy részére — a nagyhatalmi terjeszkedések korában a Monarchia döntő gazdasági és politikai céljává a balkáni terjeszkedés vált, s hogy ezt — mint a Monarchia mindkét felének érdekét — előbbrevalónak tartották minden egyébnél. Ez magyarázza meg Thallóczy balkáni, oroszországi utazásait, megbízatásait, amelyekről — mint a császártól eredő titkos megbízatásokról — már saját korában annyi legenda és politikai pletyka keringett, s amelyekről sajnos a források keveset szólnak. Tény: Thallóczy amellett, hogy gondosan ügyelt a levéltár fokozatos rendbentartására, a rendezési munkálatokra, s írta — különösen az első években szorgalmasan — az évi jelentéseket, a feljegyzéseket, aktív irányítója volt a Monarchia boszniai politikájának; Kállay több mint két évtizedes minisztersége idején éppúgy, mint később *Burián* és *Bilinszky* mellett. Ez utóbbi körben teljesített fontos „misszióért” — ahogy Burián írta — kapta a valóságos belső titkos tanácsosi címet, majd a (polgári) állami tisztviselői pálya egyik csúcsát jelentő besorolást a III. fizetési osztályba a császár-királytól. Amikor azután a Balkán-háborúk következtében Törökország kiszorul a Balkánról, terjedelmes memorandummal fordul a magyar politikai élet vezetőihez, mondván, „éppen a legújabb alakulásnak az a fő tanulsága, hogy ha valamikor, úgy most az ideje, amikor be kell látni, hogy csakis vállvetett működéssel töltheti be a Monarchia azt a hivatását, amelyre földrajzi tagozódása rendeli”. Majd így folytatja: „újabb politikai fejlődésünk rákfenéje, hogy majdnem hit-elvvé vált, hogy az, ami Magyarországnak hasznos, Ausztriának káros és viszont”. Magyarország és a magyar nemzet helyét az európai politikában éppen abban látja, hogy az a Monarchia erejére támaszkodva kereskedelmet építhet ki a Balkánnal, afféle közvetítő lehet. Ezért tanulmányozzuk a Balkán népeinek szokásait, e népek fiainak ösztöndíjakat kell adnunk, egyetemeinken szláv tanszékeket létre hívunk és így tovább.

A magyarság nemzeti feladatainak ilyen körvonalazása, Ausztria és Magyarország egymásrautaltságának ilyen indoklása érződik azután történelmi tanul-

mányaiban is. Az a szakmailag ma is imponáló okmánytár-sorozat, amely Magyarország és melléktartományainak középkori történetét hivatott megvilágítani, kétségtelenül egy türelmes nemzetiségpolitikai koncepció szellemében fogant — megértéssel és elismeréssel a délszláv népek történelmi eredményei iránt, s szemben állott a 30 millió magyar ideáját hirdető magyarországi magyarosító sovinizmussal. Ugyanakkor a sorozat fő célja a Balkán szláv népeinek és Magyarországnak szükségszerű, történelmi sorsközösségét, egymásraultaltságát bizonyítani. Az I. kötet („*A horvát véghelyek oklevéltára 1490—1527*) annak tanúságtétele, hogy Ferdinánd — mint magyar Habsburg király — idején miként alapozzák meg a szlovén és horvát föld ősei, Zrínyi és Frangepán a határőrvidéket. A II. kötet a szerbek és magyarok kapcsolatának XII—XV. századbéli történetét adja, s szándéka annak bizonyítása, hogy a már korábban is kimutatható (Imre) hűbéri viszony a török támadásait követően miként válik szoros történelmi kapoccsá, miként fordulnak a szerbek vezetői a magyar koronához, s találjuk ott őket még a XVI. században is zászlósuraink között. Ugyanezt a szellemet tükrözi a többi kötet is. Az „*Alsó szlavóniai Okmánytár*” a szlavón nemzetiségeknek a magyar birodalom védelmében folytatott törökellenes harcait dokumentálja mindenekelőtt, és a magyarság, valamint a Horvát-Szlavón országrész egymásraultaltságát sugallja a két magyarbarát horvát főúri család, a jól ismert Frangepánok, valamint a magyarok mellett a XII. század végén a németek ellen, majd a Károly Róbert idején az önállósulási törekvésekkel fellépő Subichok leverésében közreműködő Blagayok levéltárának kiadása. Ez utóbbi kötet *Bevezetésében* — mintegy történelmi-politikai tézist fogalmazza meg —: „az egységet (ui. a magyar királyság és Bosznia között — G. F.) a király személye képviselte, benne látták a különböző jogok kútfőjét s éppen ez a személyes momentum biztosította a békés megférhetést”. Hosszan elemezhetnénk a kisebb-nagyobb tanulmányokat, a forráskiadványokhoz írott előszavak sorait, amelyek — s egy alapos Thallóczy-monográfia ezt még behatóbban — bizonyíthatják: ha egy alapos Thallóczy-történetírója a Monarchiának, aki nem külön osztrák, nem magyar, nem cseh nemzeti szempontból, hanem a Monarchia, a közös uralkodó közjogi tényéből kiindulva a Monarchia egyik nemzetének (ez esetben a magyar-nak) és a Monarchia egésze érdekei összehangolásának szellemében fogalmazta történelmi munkáit, úgy Thallóczy Lajos volt az.

Nemzetfelfogásának ez a vonása — hogy a magyar nemzet érdekeinek leg-hathatósabb képviselőjét a 67-es konstrukció alapján képzelte el, a 67-es konstrukció követelményeinek vetette alá, ennek viszont minden lehetséges pontját a Monarchián belül a magyar érdekek érvényesítésére kívánta kiaknázni, s e szempontból ítélte meg a magyar történelmet is — sok ellenkezést váltott ki természetesen Bécsben, különösen a 67-es rendszert a Gesamtmonarchie-koncepció alapján továbbfejleszteni akaró trónörökös körében. De ugyanakkor Budapesten is, mindenekelőtt az ellenzék soraiban. Ez magyarázza csak meg, hogy azt a Thallóczyt, aki a levéltárügyben — igaz, a Provenienzprinzip térhódításával az archivisztikában mind csendesebben — a magyar igények érvényre juttatásának legbiztosabb pontja, aki megakadályozója annak a trónörökös által is támogatott tervnek, hogy a gazdag magyar anyagot tartalmazó Hofkammer Archivot kiszakítsák a közös pénzügyminisztérium kötelékéből s egyesítsék az udvari levéltárral, aki mozgatója és végrehajtója volt a Rákóczi-hamvak hazahozatalának Törökországból, s aki bárhol hall magyar történelmi emlékről vagy iratanyagról (Hunyadi belgrádi

ágyújától Corvin János Bajorországban lappangó levéltáráig) — mindent elkövet annak Magyarországra juttatásáért — a budapesti parlamentben és sajtóban annyit abzugolták. És csak így érthetjük meg azokat az állandó, ún. nemzeti vádakát, amelyeket a bécsi levéltárosok, Károlyi Árpád, Szekfű Gyula és a többiek fejére olvasott később is a budapesti bulvársajtó egy része: hogy ők elrejtik azokat a levéltári anyagokat, amelyek a Habsburgoknak a magyar nemzeti mozgalmak elleni ármánykodását bizonyíthatnák, egy Bocskai, Zrínyi, sőt Széchenyi meggyilkoltatását.

Azután, hogy látjuk, Thallóczy gondolkodását mennyire áthatotta a törekvés: a 67-es konstrukcióba illesztve megtalálni a magyar nagyhatalmi tervek helyét, s hogy mennyire áthatotta ez politikai és történetírói működését egyaránt, nehezen tudjuk magunk elé képzelni az ugyanazokból a kéziratok hagyatékananyagokból, levelezésekből élénk táruló vidám bohémtanya képét, ami pedig jellemző volt Thallóczy traungassei házára. Mint ahogy a ház gazdájának leveleiből is nemcsak az író nagyvonalú kereskedelmi-politikai elképzelései Bosznia-Hercegovinára, majd 1915-től Szerbiára vonatkozóan szúr szemet a mai történésznek, hanem a levélpapír bal felső sarkába nyomtatott meztelen ülep, s a legkomolyabb levelekben is fel-felbukkanó disznólkodó rigmusok, amelyeket Thallóczy magas állású barátai is mosolyogva vettek tudomásul, s ha méltóságon alulinak nem érezték s képesek is voltak arra, úgy viszonozták azokat. Az esti összejövetelek, amelyeken politikusokon, néhány művészen és a később még említésre kerülő magyar levéltárosokon kívül ott találjuk a Thallóczy-ház elmaradhatatlan íródeákját, *Réti Lászlót*, aki ezeken az estéken a borozó társaság nagy gyönyörűségére szavalta el legújabb obszcén verseit, amelyek azután oly kétes értékű világhírré segítették szerzőjüket. A „búzártanya” — ahogy Thallóczy elnevezte társaságukat, s magát „búzártanya”-nak — minden bentlakásos tagjának és állandó vendégének megvolt a maga csúfneve, a néha drasztikusnak számító viccelődéseken senkinek sem volt szabad megsértődnie. Vidám borozásaik, kicsapongásaik, tréfálkozásaik vagy azok híre néha megütközést keltettek a korabeli Bécsben, de elnézte azt mindenki, ha másért nem, hát azért — mint egyszer a társaság egy tagja megjegyezte —, mert tudni vélte mindenki: Thallóczy a császárnál befolyásos ember, s ahogy beáll a tél, ő küldi Ferenc Józsefnek reggelire a csécsi paprikás szalonnát. Legendák, magatartásformák, melyek éppen úgy hozzátartoztak Ferenc József monarchiájához, mint a korábban már vázolt komoly vagy kevésbé komoly közjogi-politikai csetepaték.

Az „alkotmányos önállóság” a történetírásban

A történetírás és a történetiszemlélet fejlődésére természetesen nemcsak az új társadalmi-politikai eszmék hatását kell vizsgálnunk, hanem a szaktudomány belső követelményeiből származó tényezők befolyását is. Így, amikor a századforduló bécsi magyar történetírói csoportjáról szólnunk, említenünk kell azt a szaktudományos hatást, érintkezést is, amely részben a bécsi magyar történészek tevékenységén keresztül is a magyar történetírás és a bécsi történetkutatások között fennállnak. Abban a felgyorsuló szakmai fejlődésben, a szaktudományos követelmények általánossá válásában, mely a magyar történetírást az 1880-as években jellemzi, nagy szerepe volt az ekkor felemelkedő bécsi Institut für Österreichische Geschichtsforschungnak.

Az Institut működésének kisugárzása a közép-kelet-európai országok történetírására még csak igen kevésbé ismert a historiográfiai irodalomban. A feltárt anyagok, valamint az intézeti levéltár iratai alapján e vonatkozásban az intézeti tevékenység két alapmotívumára látszik szükségesnek utalni. Az egyik a szakemberképzésben játszott szerepe: az osztrák levéltárosok és történészek, valamint a Monarchia egyes nemzeteinek legkiemelkedőbb historikusai többnyire az Institutban nyerték el európai színvonalú szakképzettségüket, főként segédtudományi ismereteiket. A másik egy szemléleti momentum: az Institutban közvetlenül és közvetve is a Monarchia különböző részeiből ideseregülő különböző nemzetiségű és itt kiképzett historikusok a Habsburg-birodalom szükségessége elfogadásának szellemében „nevelkedtek”, közvetlenül annyiban, hogy az institutbeli szemináriumokon ilyen beállításban foglalkoztak a Habsburg-országok történetével, közvetve annyiban, hogy szemükben a Monarchia fennállásának, a közös intézmények kiépülésének volt betudható a saját nemzeti történetírásuknál jóval magasabb Institut-színvonal elérhetése.

Az Institut kapcsolata a magyar történetírás vezető egyéniségeihez — *Szilágyi Sándor*hoz, *Fraknói Vilmos*hoz, s később *Thallóczy Lajos*hoz, a bécsi magyarokhoz — igen jó. Személy szerint *Theodor Sickel*nek is nagy része volt abban, hogy 1875-től hol folyamatosan, hol kisebb megszakításokkal megtaláljuk itt a legtehetségesebb fiatal magyar történészeket, akik közül elsőnek 1875—1877 között *Károlyi Árpád*, a Staatsarchiv későbbi igazgatója, *Thallóczy*nak majd legjobb barátja, s körének állandó tagja végzi el az Intézet kurzusait. Nincs terünk itt annak részletezésére, hogy a fiatal Károlyira — de ugyanígy az őt követő fiatalokra, kik otthon hamarosan a segédtudományok kiemelkedő művelői lesznek — miben, s a történetkutatás milyen terén gyakorolt mély benyomást szakmailag az Intézet, mindenekelőtt személy szerint *Sickel*, s arra sem, hogy az ugyanazon kurzust látogató osztrák, cseh, szlovák, horvát vagy éppen német kollégákkal itt kialakult jó kollegiális viszony mennyire hatott későbbi tudományos érdeklődésük irányára, s hogy a szemináriumokban a különböző nemzetiségű diákok között eltöltött évek mint súrolták, csiszolták le az esetleg magukkal hozott nemzeti ellenségeskedések durvább felületeit.

Károlyi Árpád az Institut elvégzése után — mint magyar levéltáros — az 1867-ben közös külügyminisztérium igazgatása alá került Staatsarchivhoz került levéltárosnak. Hogy miként haladt előre a levéltárosi pályán, hogy milyen szerepe volt az akkori Európa első számú levéltárának modernizálásában, átszervezésében, mennyire volt *Sickel* tanainak legkövetkezetesebb érvényre juttatója a Staatsarchiv levéltárosai között, azt éppen a századfordulón a keze alatt dolgozó fiatal osztrák levéltáros, *L. Bittner* mutatja be részletes levéltártörténeti tanulmányában. Ez fel is menti a cikk szerzőjét az ott elmondottak ismétlésétől. Ami azonban *Károlyi* levéltárosi működésének legfontosabb mozzanatát illeti, hogy ugyanis volt olyan időszak — *Arneht* igazgatása idején —, amikor egyedül ő képviselte a Provenienzprinzip elvét a levéltárban, s hogy ez *Sickel* tanaira megy vissza — bizonyos mértékig éppen a bécsi magyarokhoz vezető szálak felfejtése révén kiegészítendő.

Említettük korábban, hogy *Thallóczy* támogatásával Bécsben folytak titokban a levéltári szétválasztási munkálatok, melyeknek egyik legerősebb munkása, később a munkálatok magyar felelőse a budapesti levéltárban *Tagányi Károly* volt. Az előkerült kéziratanyagok, hatalmas levelezési anyag átnézése azt mutatja, hogy a minden évben Bécsben megforduló, ott gyakran

Thallóczynál lakó budapesti főlevéltárnok nemcsak Thallóczy, Károlyi Árpád figyelmét hívja fel állandóan a témákra vonatkozó magyarországi anyagra, hanem bizonyíthatóan figyelemmel kíséri, kijegyzeteli Európa minden jelentős történész vagy levéltáros folyóiratát, de ugyanígy ismeri a szentpétervári akadémia újabb kiadványait. A magyarországi levéltárakat és könyvtári kéziratárait messze a legjobban ismeri, ezekről magának áttekintéseket készít, ahogy hatalmas kézirat-hagyatékából szinte pontosan rekonstruálható az is — mert erről is készít áttekintést —, mit néztek át a magyarok Bécsben a szétválasztások során. Nehéz természetesen ma már biztonsággal rekonstruálni, azokon a beszélgetéseken, melyek a Thallóczy-körben zajlottak le az 1890-es években, a jelenlevők melyikétől került először megfogalmazásra az akkor még egyáltalán nem elfogadott Provenienzprinzip, mint a levéltárrendezés egyetlen tudományos alapelve. De tény, hogy Tagányi Károly már emiatt él bizonyos megfontolásokkal a magyar szétválasztási munkálatokkal szemben, s az 1890-es években elkészített és nyomtatásban is megjelent levéltári jegyzékei a magyarországi levéltári anyagról már az „eredetelv” alapján készültek, s 1896-ban — másfél évtizeddel a brüsszeli könyvtáros- és levéltáros-kongresszus előtt — megfogalmazza, mint legfőbb tudományos követelményt a levéltárakban a proveniencia elvének érvényesítését. Mindenesetre a bécsi magyar levéltárosok társaságában találkozott a bécsi intézet nagynevű igazgatójától, Theodor Sickeltől hozott *diplomatikai gyakorlat*, a szétválasztási munkák felvetette igény az áttekintő levéltári leltárak *eredetelv* szerinti kialakítására és a legmodernebb *archivisztikai irodalom eredményei* — így többek között a franciáké, mely bizonyíthatóan az Institutban alig volt Sichel távozása után, a 90-es években ismeretes. Így érthetőek csak meg Károlyi igazgatóságának azon törekvései, melyek gátat kívántak vetni a konzervatív, ún. osztályra tagolódásnak, s az hogy hozzákezdett az anyagok proveniencia szerinti „összefoglaló átnézetek” elkészíttetéséhez, melyben messzemenően mellette állottak a fiatalok: *L. Bittner, Lothar Gross, Karl Hönel, Josef Mayr*, a szétválasztások munkálataitól a Staatsarchivba kerülő magyar Szeckfű Gyula, Tagányi Károly kedves tanítványa, a Thallóczy-kör „bentlakásos” tagja, valamint kedves barátja, *Roderich Goob*.

Ha már a magyar és az osztrák történetírás századfordulós kapcsolódásait keressük a történetírásban, még egy mozzanatot kell kiemelnünk Károlyi történetírásából, s ez szintén a rá személy szerint is mély benyomást gyakorló Sichelhez kapcsolódik: *a sickeli diplomatikai tanítások első alkalmazása az újkori forrásanyagra*.

Miután bekerült Károlyi a Staatsarchiv hivatalnoki karába, mint történetkutató, a levéltár magyar történeti vonatkozású aktáinak kihasználására gondolt elsősorban. Természetes, hogy itt az 1526 utáni időszak történetéhez kellett eljutnia, ahhoz a korszakhoz, amelyikkel megkezdődik a Habsburg királyok sora a magyar történelemben. A XVI. századdal kezdődő forrástermelés azonban döntően különbözik az oklevélkiadás gyakorlatától. Károlyi mindazt, amit Sichel órán megtanult a diplomatika körében a forráskritika finom művészetéről, a forrás születésének körülményei rekonstruálásának mesterségéből, azt önálló módon gondolja végig és alkalmazza az újkori források feltárása során. Tanulmányain kívül — melyek sajnos csak magyarul jelentek meg — a később Bécsbe kerülő fiatal magyar kutatóknak adott témáiból, útmutatásaiból is kiderül: hallatlan következetességgel rekonstruálja magának a központi (bécsi) kormánysszervek történetét, hogy a kezébe

kerülő források keletkezésének összes körülményeit — s ezzel forrásai értékét is a történettudomány számára — pontosan meghatározhassa. Ez segíti abban, hogy bravúros forráskritikai elemzéssel megírt tanulmányai máig maradóak, s egyedülállóak a maguk korában. Ha tanulmányait nem magyarul írta volna, s ha talán nem a magyar történelemről, ma minden túlzás nélkül egészíthetnék ki Bitternek megállapítását a levéltáros Károlyiról — hogy ui. Károlyi Sickel legkövetkezetesebb tanítványa volt az archivisztikában — azzal: a Sickel-iskolából kikerülő egyik legkiemelkedőbb történétírói egyéniségnek kell őt tekintenünk, nemcsak azért, mert történétírása teljesen mentes az Intitutban képzettek általános betegségétől, a száraz részletekben való elmerüléstől, hanem azért is, mert kora legjobb diplomatikusának tanításait az egészen más típusú újkori források kritikájában és felhasználásában interpretálta, továbbfejlesztette.

Érdeemes azonban témánk szempontjából arra is felfigyelni, hogy Károlyi az újkori magyar történelemből mely eseményeket rajzolja meg, s milyen szándékkal.

Károlyi kedvenc témái az 1526—1847 közötti időszakból — mint ismeretes, a századfordulón a Staatsarchiv anyaga először 1815-ig, majd 1830-ig, végül 1847-ig volt kutatható — a magyarországi függetlenségi harcok, illetve a magyar országgyűléske története a XVI—XVII. században. Arról, hogy miként jut Károlyi e témákhoz, közvetve maga vall volt igazgatója, Alfred Arneht történétírásáról szólva. Arneht történétírásán — mondja, s tudjuk, hogy emiatt valóban erős nézeteltérések keletkeztek az egyébként igen jó kollégák között — „vörös fonalként húzódik keresztül. . . az a kidomborított meggyőződés, hogy a Habsburgok összes birtokait magában foglaló »osztrák« birodalomnak világtörténeti missziója volt és van, s hogy ez a német hegemonia alatti nagy Ausztria világtörténelmi szükség”. Ezen ó-osztrák felfogás számára — mondja Károlyi —, melyben osztoztak és osztoznak ma is [azaz 1902-ben — G. F.] osztrák kollégái „a mi küzdelmek”, melyek pedig „legitim küzdelmek”, „a mi történelmünk legszebb alakjai csak botránykövek azon az egyenes úton, melyen ő a maga Ausztriáját missziója felé vezette”. S hogy Károlyi mennyire koncepcionálisan tartotta feladatának harcolni ezen irány ellen, azt bizonyítja, hogy tanulmányainak jelentős része kimondottan az osztrák kollégák ilyen szemléletű tanulmányaival szemben készül. Ő sorra veszi a Habsburgok és a magyar rendek összeütközésének eseményeit, hogy bizonyítsa: *a magyar függetlenségi mozgalmak* nem voltak egyebek, mint *alkotmányos harcok* s minden esetben csak azért robbantak ki, mert a birodalom vezetői — s megjegyzésre méltó: sohasem maga a király — nem voltak tekintettel Magyarországnak a birodalmon belül elfoglalt alkotmányos önállóságára. Nagy forráskritikai akribiával bizonyítja: a Bocskai felkelés egyik indítóoka, az 1604. XXII. articulus egy utólagos, törvénytelen betoldás volt, melyet Rudolf tudta nélkül Mátyás főherceg csúsztatott be az 1604. évi törvényekhez, s Bocskai csak azért kelt fel, mert ezzel a király megsértette „a magyar alkotmány amaz alapelvét, hogy törvényt csak a király és nemzet közös egyetértő akarata szabhat”, (155.1.) Bocskai tehát, mint mondja, nem „királya ellen pártütő jobbagy”, hanem „mint fölforgatott törvények helyreállítója”, mint „tisztá céltól vezetett tanácsadó”; „eszméjének magva. . . abból. . . a nagyszerű s egyszersmind egyetemes értékű gondolatból állott, hogy a Szent István koronájával is megkoronázott római császár *nagyhatalmi politikájába*. . . bele kell illeszteni a *magyar nemzeti* állam politikáját oly módon, hogy a magyar király-

nak mint ilyennek is, legyen meg a német-római császáré mellett a maga külön magyar politikája. . .” (248.1.). *Magyarország helyének megtalálása a birodalmon belül, a más Habsburg-országokkal való egyenjogúság, a Habsburg-király és a nemzet közötti harmónia megbomlása és e harmónia szükségszerű visszaállítása* — ez húzódik végig Károlyi történetírói munkásságán. Ezért készíti szívós munkával a kor közjogi felfogása szerint a magyar alkotmányos önállóság intézményszerű letéteményesének, az országgyűléseknek iratköteit, ezért látja a XVII. századi Erdélyben a magyar nemzeti önállóság hordozóját, de határozottan elítéli azokat a törekvéseket, melyek a koronától — mivel az Habsburg fejen van — el akarták volna szakítani. Míg barátja, Thallóczy egyszerűen a közös birodalmi szempontok előtérbe helyezése érdekében elfordult mind a politikában, mind a történetírásban a dualista Monarchia két uralkodó nemzete, az osztrák és a magyar közötti közjogi küzdelmektől, addig Károlyi — a maga szelíd, vitapartnereiben is szimpátiát keltő módján — belebocsátkozik azokba: megőrizve függetlenségét a magyar történetírás kuruckodó álláspontjától, ugyanakkor a 67-es alkotmányos alapon vitázva az osztrák történetírásban meglevő nagy-osztrák állásponttal vagy a magyarellenesnek talált, berögződött reflexekkel.

Ezzel együtt Károlyi Árpád munkássága éppúgy a legszorosabb tartozéka volt a dualista Monarchia szellemi életének, mint a K.u.K. állam imperialisztikus terveinek megfogalmazója a történetírásban, Thallóczy Lajos.

Nem lenne teljes azonban a kép a századfordulón Bécsben élő és dolgozó magyar történészekről, ha nem szólnánk legalább röviden a Thallóczy házát rendszeresen felkereső, vagy éppen itt lakó levéltárosokról. A már említett Tagányi Károlyon kívül rendszeresen, hónapokra itt lakik Takáts Sándor, dolgozva a levéltári szétválasztási munkálatokon, igen sok anyagot gyűjtve a XVI—XVII. századi gazdaságtörténeti, művelődéstörténeti dolgozataihoz és a török kori magyar végvári katonaelet rajzához, melyek máig egyik legolvasottabb magyar történetíróvá emelték. Azen a néhány éven túl, melyet a Hofkammer Archivban tölt, újra-újra megjelenik Bécsben Hodinka Antal, aki Thallóczy okmánykiadvány-sorozatának anyaggyűjtésében működik közre. S a ház állandó nem magyar vendégei között találjuk a fiatal Roderich Gooßt, aki szintén az Institutban végzett, s aki a Staatsarchivban közvetlen munkatársa és jó barátja a magyaroknak, s aki az Árpád-kori történelem köréből írt, tagja volt a Magyar Történelmi Társulatnak. Ugyanígy *Milan Sufflay*-t, Thallóczy pártfogoltját, a rendkívül tehetséges fiatal horvát historikust, aki a Monarchia szláv nemzeteinek történészei közül a legkövetkezetesebben kitartott a Monarchia szükségszerűségének eszméje mellett, s aki mintaszerű kora középkori tárgyú dolgozataiban utasította vissza mind az egyre harsányabban szlávellenes, ún. történeti jogokra hivatkozó magyar, mind pedig a horvát nacionalista történetírók álláspontját.

A felbomlás felé

S ha már kidomborítjuk azokat az ideológiai, szaktudományos mozzanatokot, melyek a Monarchia konstrukciójához, szellemi-politikai életéhez kötődnek, s melyek uralták a bécsi magyar kör történészeinek felfogását, akkor utalni kell a kör azon fiatal historikusaira is, akik noha itt nőttek fel szellemileg, s ennek nyoma működésük egészén megmarad, de akiknek történetírói tevékenysége már nem a többnemzetiségű Monarchiához, hanem majd az új

nemzeti államok konstrukciójához tapad. Szekfű Gyulát, Eckhart Ferencet, s a legfiatalabbat, Miskolczy Gyulát kell idesorolnunk. Az ő Bécsbe kerülésük már a Monarchia fennállásának utolsó éveire esik, amikor már a Monarchia politikai élete hangos a nemzeti ellentétektől, s noha felfogásukban egy rövid időre még érvényesülnek az Institut és a Staatsarchiv összetartó kötelei, Szekfű még beszervezi a hazai történész folyóiratok szerzői közé a román *Jan Lupast*, a cseh *Emil Krofát* (a már említett Gooß és Sufflay mellett), a világháború előszelének hatására a fiatalok — mint azt levelezéseik bizonyítják — már a nemzeti ellentétek gyanújával nézik egymást. Számukra már a Monarchia sem jelenti azt a magától értetődő életkeretet, mint Thallóczy, Károlyi vagy osztrák, cseh kollégáik számára: Bécsbe kerülésük előtt jobbára gyengén tudnak németül, nem szólva arról, hogy a bécsi tudományos élet sem jelenti már többé azt a varázst, amit korábban. Érdeklődésük, látóköriük kevésbé marad meg a Monarchián belül, a fiatal Szekfű pl. már fanyalogva szól 1909-ben Bécsbe érkezvén az Institutbeli képzésről, elmaradottnak tartja azt az európai történeti irodalomtól, s nem joggal érzi úgy, hogy mindez megtanulható már Budapesten is — tegyük hozzá —: részben az Intézet volt növendékeitől. Mindnyájan a Monarchia kereteiben gondolkodnak még — ez határozza meg Eckhart készülő munkáját Mária Terézia gazdaságpolitikájáról, Miskolczy kezdeti Balkán-történeti tanulmányait, Szekfűnek a központi kormányzervekről és a magyar állam történetéről írott munkáját — de érdeklődésük már természetesen a világháborús válság felvetette gazdasági-társadalmi problémák felé is fordul. Az ő történetírásukat már természetesen mindaz messzemenően befolyásolja — a nemzeti mozgalmak, a szocialista munkásmozgalom, a polgári radikálisok, a szélsőséges konzervatív társadalmi mozgalmak —, ami a Monarchia utolsó évtizedében a felszínre tört. S amíg az öreg Károlyi Árpád, aki a Monarchia felbomlását még két évtizeddel élte túl, élete végéig hű marad témaválasztásaihoz: a Habsburg király és a magyar nemzet összeütközésének történetéhez, csak most már a XIX. században vizsgálva mindazt, addig a bécsi kör fiataljai már az összeomlás után nemzetek sorskérdéseit igyekeznek megfogalmazni, ha kell, szembe is fordulva a Monarchia szellemi örökségével. Ahogy a cseh Kamil Krofta megírja a csehszlovák nemzeti újjászületés történeti művét, alaposan elverve a port a dualista Monarchián, Sufflay Milán a horvát nemzeti program történeti alapját írja — igaz, szembe fordulva a szerb-horvát eszmével —, a magyar Szekfű Gyula pedig a forradalmak utáni ellenforradalom szellemében igyekszik történeti-politikai tanulmányaiban az új helyzetre a történetíró válaszát megadni. . .

A bécsi magyar történészek köre, vagy mondhatjuk nyugodtan, Thallóczy Lajos köre, a dualista Monarchia szülötte volt, s felbomlása is ahhoz kötődik. A kettő párhuzamát nyilván érezte a kilencvenedik évéhez közeledő Károlyi Árpád is, amikor 1938. november 30-án levélben felelevenítette a 22 évvel korábban történeteket: a császár temetésére Szerbiából felutazott Thallóczy, és ők bebocsátást nyertek a kapucinusok templomába, hogy — mint írja — még egyszer búcsút vegyenek „öreg császáruktól”. A kriptából ő Thallóczyt a vonathoz kísérte, amelyről még akkor senki sem tudta, hogy másnap karambolozni fog, s hogy a halálos áldozatok között Thallóczy is ott fekszik majd. S az utókor historikusa minden túlzás nélkül fűzheti hozzá: még azt sem tudhatták, hogy a historiográfia a K. u. K. osztályfőnök személyét majd éppúgy hozzáköti a Monarchia történetírásához, a politikai összeomlás idejére megérlelődő történetfelfogásához, mint a Monarchia politikájához a császáret.

IRODALOM:

Thallóczy Lajosról (1857—1916) vö.: „A Thallóczy Lajos Társaság Kiadványai” c. sorozat egyes füzeteit, különösen KÁROLYI ÁRPÁD: Thallóczy Lajos élete és működése. Bpest, 1937. — Az OL újjászervezése után a bécsi magyar levéltári anyagok ügyéről vö.: Inventare des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs (IV) 1. Wien, 1936; ebben: L. BITTNER „Einleitung”-ját, 33—37. l., továbbá SZÜCS LÁSZLÓ: Adalékok a bécsi központi levéltári anyag Ausztria és Magyarország közötti felosztásának történetéhez (1875—1918). Levéltári Közlemények, 1962. 27—42. l. — A Thallóczy vezetése alatt részben titokban folyó szétválasztási munkálatokról: Wien, HHStA, Hofkammer Archiv, Archivsverhandlungen 1884—1913. évek szerint csoportosítva. Levéltárigazgatói működéséről 1887-től kelt jelentései: Wien, HHStA, Finanzarchiv. „Bericht des Leiters . . .” — Thallóczy politikai működésére TÖMÖRY MÁRTA: Bosznia-Hercegovina annektálásának történetéből. (Részletek Thallóczy Lajos naplójából.) Századok, 1966. 4—5. sz. 878—923. l., továbbá KÁROLYI ÁRPÁD i. m. 8. l. — Thallóczy memoranduma: THALLÓCZY LAJOS: A Balkán-félszigeten beállott változásokkal szemben Magyarország részéről követendő eljárás kulturális és gazdaságpolitikai téren. 1912. (Emlékirat), Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára FH. 1900. II. kötet. — Thallóczy történetírói munkásságáról: FCKHART FERENC: Thallóczy Lajos a történetíró. Bpest, 1938., továbbá: ANGYAL DÁVID megemlékezése. Budapesti Szemle 481. sz. (1917) 147. l., KÁROLYI ÁRPÁD i. m. 19. l. Ugyanezekben nemzetiségpolitikai elveiről is. — A Bosznia és a Magyar Királyság közötti egységről s ebben a király személyének szerepéről: A Blagay-család oklevéltára. Mon. Hung. Hist. Dipl. 1897. Bevezetés LXXIX. — Thallóczy „büzertanyájának” leírása „A Thallóczy Lajos Társaság Kiadványai” c. sorozatban (Ifj. NÉMETH KÁROLY, TRAEGER ERNŐ, HORÁNSZKY LAJOS visszaemlékezései); egyéniségéről, bohémságáról a ma is élő bécsi legendákon kívül vall Tudákos levelek c. munkája (1912), továbbá a hozzá írott levelek (OSZKK), melyek között sok ma sem bírja el a nyomdafestéket.

Az Institut für Österreichische Geschichtsforschung történetére vö.: ALFHONS LHOZSKY: Geschichte des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 1854—1954. Graz—Köln, 1954., kapcsolataira a magyar történettudománnyal GLATZ FERENC: Gondolatok az Eötvös-kollégiumi történetképzésről. Századok, 1970. 3. sz. 799—805. l. továbbá Szaktudományos kérdésfeltevések és történetpolitikai koncepció. Történelmi Szemle 1974. 3. sz. — Károlyi Árpád (1853—1940) bécsi pályájának egyes állomásaira: HHStA, Adm. Registratur. FK. Personalia. Karton 159. Pályájáról SZEKFŰ GYULA: Károlyi Árpád a történetíró. (Károlyi Emlékkönyv) Bpest, 1933., ANGYAL DÁVID: Károlyi Árpád emlékezete. Bpest, 1943. — Levéltári működésére BITTNER LAJOS: Károlyi Árpád a levéltárnok. Levéltári Közlemények 1933. 173—207. l., továbbá HHStA Kurrentakten, 1909—1912 (Károlyi neve szerint évenként haladó rendben). — Tagányi Károly levéltártani nézeteire vö.: GLATZ FERENC: Történettudomány, történetpolitikai koncepció. Bpest, 1975. (Kézirat.) Tagányi levelezése Thallóczyval OSZKK Ann. XI. 1973. — A bécsi intézet századfordulós hanyatlására: Archiv des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Wien, Tanári jelentések, illetve tanrendek. — Károlyi Árpád kisebb tanulmányainak gyűjteménye KÁROLYI ÁRPÁD: Néhány történelmi tanulmány. Bpest, 1930. — Arneth történetírásáról szóló idézet KÁROLYI ÁRPÁD: Emlékboszéd Arneth Alfréd felett. A Boeszkai felkelés történetéből, illetve az 1604. XXII. articulusról készített tanulmányából származó idézetek lapszáma a szövegben a Néhány történelmi tanulmány c. kötetből. — A fiatal bécsi történészekről, ill. Szekfű Gyuláról: Szaktudományos kérdésfeltevések . . .; — Károlyi Árpád Ferenc József temetéséről, illetve Thallóczy Lajosról: Károlyi Árpád—Traeger Ernő 1938. XI. 30. OSZKK Levellestár.